

O djelu Rista Ratkovića

Vidim li koju ženu
tebi da liči:
u kaputu pepeljastom i belom šeširu,
dešava se na ulici da zastanem.
I mada znam
odavno već da truneš,
pomislim: možda si ti.

Inače, ti znaš:
u boga nismo verovali ni ja ni ti.
I zaista nema to sa njim veze
što želim
pred slikom tvojom kandilo da palim.

Risto Ratković, „Ikona“

Risto Ratković (Bijelo Polje, 3. rujna 1903. – Beograd, 18. lipnja 1954.) – pjesnik, romansijer, dramski pisac i esejist, rođen je u siromašnoj trgovačkoj obitelji u Bijelom Polju. Gimnaziju je završio u Novom Pazaru, a 1923. godine došao je u Beograd gdje je upisao Filozofski fakultet. U razdoblju od 1927. do 1931. godine radio je u Ministarstvu prosvjete i Ministarstvu vanjskih poslova. U diplomatskoj službi (Francuska, Sovjetski Savez, Egipat) proveo je sedam godina (1938. – 1945.). U zemlju se vratio 1945. godine. Djelovao je kao mladi pisac u krugu beogradske boemštine i sudjelovao u nastajanju i smjenjivanju raznih književnih tokova i škola. Isprva neoromantičar, kasnije je najveći doprinos dao u pravcima nadrealizma i zenitizma, kako s programskog i teorijskog, tako i sa stvaralačkog aspekta.

Njegovo neobično djelo, u koje spadaju zbirka poezije *Mrtve rukavice* i kratka poema *Leviatan* (1927), knjiga eseja *Ćutanja o književnosti* (1928), drama *Zoraj* (1929), roman *Nevidbog* (1933), *O jednom međuvremenu* – ogled o srpskoj književnosti između dvaju ratova (1952), izbor iz poezije *Dodiri* (1952) i zbirka refleksivne poezije *Sa Orijenta* (1953), odlikuje prožimanje stilova i umjetničkih stvaralačkih postupaka. Ratković je dvadesetih godina 20. stoljeća, zajedno s Monijem de Bulijem, pokrenuo nadrealističke časopise *Umetnost*, *Večnost*, *Bela revija*, *Čaša vode* i *Refleks mladih*, u kojima je objavljivala tadašnja južnoslavenska elita.

Ratković je bio predstavnik personalnog nadrealizma, koji se razlikovao od pionirskog bretonovskog. Tehnika automatskog zapisivanja pojmova uključuje pisanje po diktatu struje svijesti, a takva

tehnika producira alogičko pisanje, kakvo odlikuje automatizam svijesti. On je smatrao da artificioznost izraza mora biti nešto što je u kontekstu umjetničkog izražavanja primarno. Njegov bijeg iz stvarnosti i način komunikacije s onozemaljskim, kroz medij lirskog subjekta često utjelovljenog neoromantičarskim modelom, realiziran je s pomoću literarne forme sna. U najuspjelijim njegovim pjesmama dominiraju motivi sna i smrti. U eseju *Moralno pitanje umjetnosti* Ratković se odriče nadrealizma, smatrajući da mora biti bliži publici. Okreće se socrealizmu, s jedne strane motiviran svojom lijevom orijentacijom, a s druge strane zbog potrebe da njegov stil bude razumljiviji prosječnoj čitalačkoj publici. Ratković je shvaćao nadrealizam kao suton avangarde. Zenitizam nije nadređen u njegovu djelu, ali ipak fragmentarno naglašava ili autorov ekspresionizam ili nadrealizam.

U crnogorskoj književnoj povijesti i umjetničkoj kritici pisac kraćih pripovjednih ostvarenja Risto Ratković ostao je u trajnoj sjeni Ratkovića kao pjesnika i romansijera. Autorove kratke proze bile su popraćene posve drugačijom recepcijom od njegove poezije i romana. Sve do pojave njegovih *Izabranih djela*, to jest sve do 1991. godine, one su ostale rasijane po periodici, gotovo potpuno nepročitane i nepoznate, a onda su prvi put sakupljene i predstavljene kao treća knjiga ovog izbora, zahvaljujući priređivačkom angažmanu Dobrila Aranitovića. Prema ocjeni spomenutog priređivača, kao interne cjeline izdvojene prema kriteriju motivskožanrovske pripadnosti izdvojene su narativne proze (kratke priče i novele), ritmičke, putopisne, esejističkomearske proze, kao i narativne proze sastavljene od objavljivanih fragmenata romana *Nevidbog*.

Knjiga Ratkovićevih kraćih proznih ostvarenja, pod zbirnim i pojednostavljenim nazivom *Proze* (objavljena u izdanju Univerzitetske riječi iz Nikšića, 1991.), popraćena je priložima koje čine rječnik manje poznatih riječi i bibliografski podaci o odgovarajućim tekstovima. Objavljivane u eminentnim novinama i književnim časopisima tridesetih godina – *Politika*, *Pravda*, *Vreme*, *Zenit*, *Letopis Matice srpske*, *Srpski književni glasnik* itd. – rane proze Rista Ratkovića kompletiraju definitivnu čitateljevu vizuru o ovom piscu kao čovjeku i stvaraocu, o njegovim pripovjednim iskustvima i kreativnim preokupacijama.

Novo Vuković otkriva autorovu privrženost raznovrsnim pokretima suvremenih literarnih tokova s početka 20. stoljeća:

Skoro svi vladajući književni pravci nazvani zbirnim terminom *avangardna književnost*, uticali su na književni stil Rista Ratkovića. Godine koje su prethodile pojavi njegovog romana *Nevidbog*, posebno one između 1923. i 1927, u znaku su traženja vlastitog stila i odgovora na ključna pitanja o smislu i suštini književnog čina. Ratković je prošao interesantan i krivudav put od simbolizma i neoromantizma, preko nadrealizma, dadaizma, zenitizma, do pokreta socijalne literature.¹

Ratković unosi brojne literarne novitete u južnoslavensku književnost, od kojih među najvažnije spadaju postupak realizacije metafore, naglašene asocijativnosti i intenzivnog utjecaja svjetskih književnih tokova i pravaca. Aleksandar Flaker u knjizi *Poetika osporavanja* definira razliku avangardne književnosti u odnosu na epohu moderne:

Avangarda ne priznaje načelo čiste umjetnosti u smislu postavljanja umjetnosti iznad zbilje, dakle hijerarhije. Ona se time razlikuje od prethodne formacije. Mislim ovdje na simbolizam, odnosno na modernu: tu je umjetnost postavljena na višu razinu – pjesnik ima poziciju žreca koji je obdaren mogućnošću komunikacije s 'nezemaljskim' svjetovima, transcendiranja zbilje, a s druge je strane masa koja toga dara nema. Sada je situacija drukčija. Avangarda zastupa dehijerhizaciju umjetnosti: umjetnik je naprosto obrtnik koji poznaje, uvježbava zakone umjetničkoga stvaranja. On zna što je linija, boja, on zna što je riječ, ali upravo na obrtnoj razini, pa je spreman djelovati i izvan svoga laboratorija, on je čak spreman svoj umjetnički predmet učiniti, ako je potrebno, i potrošnom robom ili ga staviti u službu društva i politike.²

Gotovo sve podvrste navedenih Ratkovićevih proznih ostvarenja heterogene su po svojoj strukturi jer u njima međusobno interferiraju raznorodne umjetničke forme izražavanja. Narativna proza po svom unutarnjem sastavu u najvećoj mjeri korespondira s ritmičkom prozom, te su pojedini tematsko-motivski segmenti transponirani iz jedne u drugu. Takav je slučaj, recimo, s prozama *Zagonetna ljubav* i *Pismo*, u kojima će druga verzija priče činiti određenu vrstu „kostura“ prvobitnog ostvarenja, oslobođenog fabulativne okosnice.

Time će primjer verzije iz skupa ritmičkih proza iznova nastati kao fluidno, eterično i asocijativno štivo, profilirano i kao hermetično, odnosno otežane percepcije i razumijevanja. Svojevrsna predmetna

konstanta u žanrovski raznorodnim Ratkovićevim ostvarenjima može se uspostaviti i posredstvom komparativnog sagledavanja lajtmotiva. U većem dijelu kako proznih, tako i poetskih ostvarenja ovog književnika nadređen je motiv *reinkarnacije*, ponovnog rođenja, života poslije smrti. Gotovo preslikani predmetni plan drame *Zoraj* ispoljit će se u priči *Slučaj*, dok je centralni lik proze *O stvarima* Vasko Jeremić, koji je ujedno i glavni junak romana *Nevidbog*, odnosno piščev alter ego.

Autobiografičnost Ratkovićevih kratkih narativnih ostvarenja, odnosno svojevrsan vid njihove kompatibilnosti s realnim činjenicama iz autorova života, čini njihovu važnu osobinu, pa Sreten Perović objašnjava razloge uslijed kojih je veliki dio stvaralaštva ovog književnika ostao na nivou skica ili neoformljenih ideja:

Bio je samo ono što je mogao biti, lirska priroda zalutala u svijetu jetkih suprotnosti, rođenjem ranjena, s paganskim praslovenskim bolom u svakom damaru i tkivu. Vezan za poimanje nestajanja dragih lica, 'bivših anđela', davnih i toplih slika, odan sjenkama i priviđenjima života u jednom neprestanom pokušaju identifikovanja sebe u njima.³

Često, kao u slučaju već spominjane priče *O stvarima*, piščeve misli, zapažanja, ideje ili životne premise plasirane su kroz riječi ili postupke glavnog junaka. U tom slučaju fabulativna okosnica predstavlja samo određeni oblik platforme, koji je poslužio za izražavanje autorovih zapažanja i razmišljanja. Utjecaj ritmičke proze na narativnu i izrazit utjecaj nadrealizma očigledan je u ostvarenjima *Bleda Ruža* i *Vasvija*, naslovljenima po imenima glavnih junakinja: „Ovde je toplo kao jareća koža. Čarape ću ti isplesti od svile iz očiju skakavaca... Ispričaj mi život koji je mnogo drukčiji od moga, prazne gozbe i prazne ljubavi... Hoće li tetka uskoro da rodi zmaja?“⁴ U prozi *Vasvija*, koja ujedno čini i odlomak iz romana *Nevidbog*, predstavljen je razgovor duševno bolesne djevojke koja se sprema za susret s voljenim koji je odavno preminuo. Stihovni ritam i slikovitost umnogome podsjećaju na narodnu pjesmu:

Lepa se Vasva u vodu klela: neće od oca, neće od
majke
A kada vide krvava momka, hoće od oca, hoće od
majke.

Pletem, pletem opanke, za momke opake –
u vodu, u goru, u zimzelen, u vjetrove smrznute...⁵

¹ Novo Vuković: *Između eksperimentalnog i modernog*, predgovor romanu Rista Ratkovića: *Nevidbog*, Obod, Cetinje, 1994, str. 7.

² Aleksandar Flaker: *Poetika osporavanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984, str. 346-347.

³ Sreten Perović: *Drama sandžačkog Hamleta*, predgovor knjizi Rista Ratkovića: *Ponoć mene*, Grafički zavod, Titograd, 1966, str. 11.

⁴ Risto Ratković: *Bleda ruža*, u knjizi *Proza*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1991, str. 190.

⁵ Risto Ratković: *Vasvija*, u knjizi *Proza*, isto, str. 289.

Kratke proze Rista Ratkovića mogu se podijeliti na temelju različitih kriterija od kojih ćemo primijeniti podjelu na proze sa suvremenom tematikom i one u kojima dominira tradicionalno-folklorna građa. Osim raznovrsnosti i šarolikosti motivske strukture djela (nesretna ljubav, religijski i klasni odnosi u zaostaloj turskoj kasabi, sukob starih i novih običaja i moralnih vrijednosti), kao dominantan motiv u njegovim ranim pričama javlja se socijalna problematika. Spomenuti se sloj intenzivnije (*dramatičnije*) ili latentnije (*podtekstualno*) nazire u pozadini tematskog konteksta većine priča iz ovog korpusa. U odnosu na socijalne aspekte nadrealističkog pokreta mladi Ratković izražavao je vrlo deciderane stavove: „Nadrealizam je i pored svega opšteljudskog naglasaka, u isto vreme socijalno aristokratski, krajnje rafinirani umetnički izraz gornje društvene klase“.⁶

Manji skup ostvarenja, koja u svojoj fabulativnoj podlozi sadrže kršenje neke društvene norme ili običajnog kodeksa i u epilogu neočekivani rasplet događaja, često ima porijeklo u narodnoj tradiciji i anegdotskog je karaktera. Motiv iz primjera hrabrosti i junaštva, razvijen na detaljniji način, sadrži i proza *Ruka*, čija se tematika odvija u cilju objašnjenja imena glavne junakinje, zapravo predstavlja minisliku posvećenu tegobnoj egzistenciji sandžačkog življa u turskim vremenima. Reportažnog karaktera, s primjesom lapidarnosti u formi i fragmentarnosti u sadržaju su priče: *Slučaj*, *Naja*, *Kašika se sama pozlatila*, *Ljubavna svojina*, *Model* i *Medveđa ljubav*. Spomenute kratke priče čitatelja asociraju na svojevrstne miniprizore ili slike iz života odjevene u literarno ruho zanimljivošću pripovijedanja, uspjelim dijalozima i majstorskim prikazivanjem ambijentalnih odlika prikazanog pejzaža.

Kao umjetnički uspjelija i uvjerljivija ističu se ostvarenja u kojima je mladi Ratković napravio modernistički prodor u strukturu ondašnje suvremene priče, sjenčajući je naturalističkim pripovjedačkim elementima i obogaćujući nesvakidašnjim nadrealistički intoniranim jezičnostilskim obilježjima. Kroz unutrašnje tkivo proza iz ovoga pripovjedačkog kruga u svojoj raskoši isprepliću se pejzažne slike, zanimljiva i neobična metaforika, muzikalnost i poetičnost pri predstavljanju ljubavnih prizora, kao i kontrastno uspostavljene usporedbe. Ova ćemo zapažanja ilustrirati na nekoliko konkretnih primjera: „Gola na zelenoj svili: potok mleka po detelini“; „Ljubav je fatamorgana u pustinji naših čula“; „Oblaci su ličili na gužvu mokrih mačaka“; „Imala je sunce koje je nad njenom baštom progorevalo nebo kao žar cigarete svilu“; „Naše se oči sretnu: njegove – padajući sa visine kao oslobođeni leptiri“.⁷

⁶ Risto Ratković: *Beogradski nadrealizam*, isto, str. 118.

⁷ Svi primjeri navedeni su iz knjige Rista Ratkovića: *Proza, Izabrana dela I*, Univerzitetaska riječ, Nikšić, 1991.

U prozi *Zlatan osmeh nad Sandžakom* Turčinu Aždrazilu razlika između nepoznatih sestara Sane i Luce djeluje poput razlike između bijelog i plavog jorgovana.

Glavna obilježja i vrijednosti Ratkovića kao pisca u njegovu ranom razvojnom periodu predstavljaju dubinski prodor u psihologiju junaka, slikanje njihove životne situacije ili karakternih osobina brzim i preciznim stvaralačkim načinom, uspjele uspostavljena motivacija i logična kauzalna veza između uzroka i posljedice, završetak proze izveden neočekivano, čak i u slučajevima kada autor čitatelja iznenadi jednostavnošću raspleta. U manjem se broju kratkih proznih ostvarenja opravdano stječe dojam da se mladi Ratković na tematsko-motivskoj razini djelomično oslanja na iskustvo F. M. Dostojevskog, čiji se utjecaj u izvjesnoj mjeri može sagledati u djelima kao što su *Broj 109*, *Jedno nerazjašnjeno ubojstvo* ili *Kumrija*. U literarno najuspjelija ostvarenja iz spomenutog pripovjedačkog opusa spadaju proze *O stvarima*, *Ruka*, *Pobratim*, *Pop-kurjak*, *Božja krv*, *Nurijin povratak*, *Bleda Ruža* i druge. Svetlana Velmar-Janković piše o literarnim uzorima ovog stvaraoca:

Voleo je poeziju Rada Drainca, nastalu kao odjek kosmopolitski nastrojenih modernističkih pesnika francuskih Apolinera, Žakoba i Sandrara naročito; ta je poezija nesumnjivo dosta uticala na njega... Kao da je nadrealizam došao da potvrdi njegovu istinu o snu, njegovo poimanje sna. Nadrealizam je insistirao na opasnom, rušilačkom smislu humora, cenio je onaj urnebesni, onaj definitivni smeh čovekov, smeh u lice besmislenoj smrti.⁸

Kreativno intuitivno izražavajući iskustva ruskih formalista da je glavni junak djela zapravo stvaralački postupak, Ratković od globalno istovjetnog materijala, kakav predstavlja socijalna problematika, modelira suvremene psihološke priče, pisane klasično-realističkim prosedeom i bliske današnjem čitatelju. Za razliku od priča kompatibilnih s ritmičkom prozom čiju fabulativnu jezgru preplavljuje jedna junakova kontemplacija ili trenutna impresija, proze iz manjeg pripovjedačkog skupa podliježu klasičnim načelima komponiranja. Iskristaliziranog uvoda i epiloga, potisnute simbolike i asocijativnosti, one pokazuju da je Ratković kao nadrealistički pjesnik posjedovao pouzdanu vještinu u kreiranju kratke realističke priče, pune dramskog naboja, stvaranog snažnim kreativnim zamascima. Iako neujednačenih estetskih dometa, ove proze – djelujući kao refleksi mogućeg – i danas impresioniraju svježinom strukture i aktualnošću tema.

Narativne proze Rista Ratkovića pripadaju nešto moderniziranim ostvarenjima realističkog prose-

⁸ Svetlana Velmar-Janković: *Predgovor*, predgovor knjizi *Risto Ratković*, Prosveta, Beograd, 1962, str. 25.

dea, u kojima je predmetni nukleus primarno sveden na psihološki i socijalni plan. Likovi su iz skupa priča s urbanom temom najčešće intelektualci, koji se uslijed vlastitog osjećaja povrijeđenosti i revolucije ne uspijevaju uklopiti u bogati, malograđanski sloj društva. Nazvani svakidašnjim imenima (Vasiljević, Miloradović, Milanović i slično), oni predstavljaju tipskog junaka, utjelovljenog u malom čovjeku iz seljačkog ili nižeg činovničkog društvenog sloja, koji i uz realne motive, kao što su osobna sposobnost, kreativnost, zaljubljenost, ne uspijevaju srušiti stabilni zid koji jednu socijalnu klasu dijeli od one druge, niže.

U drugom su broju priča, koje su nešto tradicionalnije, ponekad i folklorne tematike, navedene klasne proturječnosti i nepomirenosti najčešće sublimirane u nacionalnom i religijskom problemu, odnosno u sukobu između srpskog i muslimanskog življa i njihovoj povijesnoj, običajnoj, vjerskoj i kulturološkoj različitosti. U pravilu najmanje krivi, noseći prijetnje obitelji i teret tradicije, nesretno zaljubljeni junaci u epilogu proze tragično stradavaju.

Autorova je pripovjedačka pozicija u obama slučajevima zanimljiva jer u određenom broju proza Ratković predstavlja pripovjedača kao svoj alter ego, dok je u drugim jedan od implicitnih junaka opisivanog događaja. Jedino u prozama s temom čiji su korijeni u kakvoj narodnoj predaji Ratković svog naratora stavlja u ulogu sveznajućeg pripovjedača. U predgovoru knjizi *Proze Radomir Ivanović* ističe da pripovjedne proze Rista Ratkovića

pokazuju da pisac ume da stvara modernu, asocijativnu prozu, koja je lišena vulgarizovanih odnosa i predmeta... Ratković je strogim pogledom opservatora i kritičara nastojao da u literarnoj formi uobličiti brojna saznanja o alijenacijama buržoaskog društva, posebno u sredini velike aglomeracije koja naočigled gubi dušu i etičnost patrijarhalne kulture, a još uvek nije stekla atribute visoko razvijene urbane civilizacije. Time donekle možemo tumačiti što on u mnogim prozama prednost daje ideji, a ne slici prikazanog sveta.⁹

Skupu narativnih proza, u kojima je njihov tvorac uspio asimilirati sve važne elemente uspješnog i zanimljivog načina pripovijedanja, pripadaju i narativne proze koje će kasnije predstavljati odlomke iz romana *Nevidbog*. Osim što je u njima naročitim intenzitetom naglašen kako lirizam mladog Ratkovića, tako i dar za epski prikaz umjetničkih prizora, ovi su odlomci od posebne važnosti jer je u njima eksponiran model međusobnog uklapanja beletrističke i povijesne građe prvog i jedinog romana ovog stvaraoca. Mozaičkim oblikovnim principom

autor slika povijesne, socijalne, intimne sukobe i događaje, prikazujući ih u spoju realnog i nadrealnog. U prozama iz ovoga pripovjedačkog kruga dominira tragična vizija sudbine malog seoskog i malograđanskog čovjeka, nošenog kovitlacem povijesnih događaja i sudbinskih nesreća koje prijete kako njegovom, tako i životima njegovih ukućana. Lirski prizori opisani su upečatljivo i poetično, te su ove proze, za razliku od narativnih ostvarenja o kojima je već bilo govora, vrlo ujednačene po svojim umjetničkim kvalitetama.

Kao što je uspijevao poetizirati prozu, mladi je Ratković nastojao i „prozaizirati“ poeziju. Ovakvim stvaralačkim postupkom nastaje cijeli spektar ostvarenja nazvanih *Ritmčke proze*, u kojima pisac traga za inovacijom i eksperimentom u području jezika i izražajnog stila. Etimološkim sklopom upotrijebljene riječi ili sintagme on uspijeva obilježiti njezino postojanje i u onim jezičnim situacijama i kontekstima koji nisu ustaljeni i očekivani. Time autorova komunikacija o različitim životnim manifestacijama djeluje svježije i inovativno u vlastitoj vibrantnosti i sintaktičkoj fleksibilnosti. Ponavljanjem zvukovno sličnih glasova i riječi, upotrebom sinonima i homonima, izrazitom ritmičnošću i melodičnošću, autor potencira sugestivnost i ekspresivnost izraza. Ritmičke proze obuhvaćaju širok raspon potencijalnih značenja, te se stoga opiru svakom krutom, doslovnom i formaliziranom pokušaju dešifriranja. Sadržeci elemente grafički koncipirane poezije, u kojoj je osnovni naglasak stavljen na formalne odnose između riječi i njihovih međusobnih utjecaja, proze iz ove kategorije posjeduju mnoštvo zanimljivih lingvostilističkih obilježja. Mladi Ratković kao da se oslanja na poznato de Saussureovo iskustvo, ističući diferentnost između označitelja i označenog, znaka i misaone slike, predmeta i njegove akustičke slike. De Saussure kaže:

Lingvistika je u bliskim odnosima s drugim znanostima koje čas od nje uzimlju, a čas joj pružaju podatke. Granice koje ju odvajaju od drugih znanosti nisu uvijek jasno zacrtane. Na primjer, lingvistiku valja brižljivo lučiti od etnografije i prepovijesti gdje se jezik pojavljuje samo kao dokument; lučiti je valja i od antropologije koja izučava čovjeka samo sa stajališta vrste, dok je jezik društvena pojava. Kad je tomu tako, valja li lingvistiku pripojiti sociologiji? Kakvi su odnosi lingvistike i socijalne psihologije? Na kraju krajeva, sve je u jeziku psihološko, uključivši materijalne i mehaničke manifestacije kao što su glasovne promjene; a budući da lingvistika pruža socijalnoj psihologiji tako dragocjene podatke, ne bi li morala biti njezin dio?¹⁰

⁹ Radomir Ivanović: *Poetika proze Rista Ratkovića*, predgovor knjizi *Proza*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1991, str. 25-26.

¹⁰ Ferdinand de Saussure: *Tečaj opće lingvistike*, Artresor naklada i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2000, str. 51.

Zaista, Ratkovićeva rečenica, a samim time i literarni stil predstavljaju profinjeno ispreplitanje i kombiniranje između onog što je lingvističko i onog što je psihološko.

U ritmičkim prozama *Ogledalo*, *Tragovi*, *Moj vez na njenom jastuku*, *Hiljadu i jedna noć* autor se služi konkretnijim sredstvima transponiranja osnovnih ideja – simbolom, metaforom i metonimijom. U prozama *Bez mostova*, *U levo!* i *Zarobljena lađa* potencirana je dualistička priroda jezika, kao i asocijativno-misaonih predodžbi koje izazivaju u čitatelju. U obama je slučajevima neosporan dojam da se pisac služio najboljim iskustvima simbolizma, zenitizma i nadrealizma, obogaćujući svoje ritmičke proze dozom mističnosti. Kao što ova ostvarenja izazivaju cijeli spektar razumijevanja i doživljaja, poslije izvjesnog vremena proteklog od njihove prve recepcije, u samom će čitatelju buditi različite asocijacije i zamisli. Pojedine kratke tvorevine čitatelju mogu djelovati krnje ili nedovršeno, što nije iznenađujuće ako se na pravilan način razumiju nadrealističke poetičke odrednice o *automatskom* pisanju, odnosno izostanku autorova vraćanja na usavršavanje i dotjerivanje vlastitih tekstova. Povišene emocionalnosti i tonaliteta, smisla skrivenog iza neobičnog sintaktičkog sklopa, ove ritmičke proze i iz današnjeg očišta moderne literature djeluju inovatno.

Putopisna proza Rista Ratkovića najmanja je po obujmu i sastoji se od svega šest djela – *Zemlja stare srpske vlastele još je bez civilizacije*, *Stvarnost jedne romantike*, *U dolini Lima*, *Od Beograda do Skoplja*, *Sabor u avionu* i *Na Srednjem Istoku*. Kao što ni ostale kategorije Ratkovićevih proza nisu žanrovski „čiste“, već se u njima isprepliću i inkorporiraju elementi drugačijih poetsko-proznih struktura, tako ni ova narativna grupacija ne predstavlja putopise, shvaćene u ustaljenom smislu ovog literarnog žanra. U odnosu na prethodna ostvarenja ove su proze u značajnoj mjeri subjektivistički obojene. U njima je autor intenzivnije naglasio vlastiti smisao percipiranja indikativnih pojedinosti, za razliku od jednostavne deskripcije koja često obilježava ostvarenja ovakve profilacije.

U još jednom slučaju Ratković kombinira međusobno kontrastne književne žanrove i stvaralačke postupke. Ne sadržeći epsku razvučenost i rasplintost pripovjedača kakvu putopisi obično posjeduju, u digresijama se lirski intonirane proze iz ove skupine odlikuju piščevom preciznom opservativnom sposobnošću s jasno izraženom dramaturškom notom. Kao jedna od konstanti njihova umjetničkog koloriranja javlja se autorska sklonost ka kontemplativnosti i filozofičnosti. I uz lirsko-deskriptivne note kojima mjestimično boji stranice svojih putopisnih proza, Ratković se pokazuje kao oštar kritičar tadašnjih gospodarskih, ekonomskih i egzistencijalnih prilika u zavičajnom miljeu. U prozi *U dolini Lima* on ističe nizak obrazovni i civilizacijski

nivo predmetne sredine i njezina stanovništva, zapuštenost, siromaštvo, brojnost društvenih deformacija i osobnih devijantnosti, od alkoholizma i neurotičnosti do sklonosti ka nasilju i prostituciji. Pritom odlučno i argumentirano, s pomoću literariziranog prikaza preživljavanja i konstantne borbe stanovništva protiv gladi i mortaliteta, skreće pažnju na materijalne i moralne prilike u zavičajju, naglašavajući da bi bilo pravedno da se makar mali dio državnog proračuna usmjeri u ovakve pasivne dijelove zemlje. Gradnjom pruge i cesta ili podizanjem obrazovnih ustanova Sandžak više ne bi bio na poziciji periferije društvenih zbivanja, već bi postao ravnopravan i koristan dio državne zajednice. Ovakva piščeva poruka prisutna je u čitatelju nakon svakog autorskog opisa bijede u kojoj su ljudi okrenuti sebi i vlastitoj nesreći.

Osim pouzdanog poznavanja kulturno-povijesnih prilika Ratković pokazuje i precizno poznavanje psihologije i mentaliteta sandžačkog čovjeka, čije su osnovne životne pozicije materijalna nesigurnost i zadovoljavanje onim najneophodnijim. Time se pokazuje i kao uspio analitičar međuljudskih odnosa, oslikavajući sitnog čovjeka-seljaka i njegov skućeni raspon potreba i zanimanja. Spomenuti kontrapunkt između prirodnih ljepota sandžačkog kraja i intimnog straha njegova čovjeka pred egzistencijalnom nesigurnošću provlači se kroz sve autorove putopisne proze.

Jedina putopisna proza koja se kako temom, tako i pripovjedačkim postupkom ne uklapa u krug već spominjanih ostvarenja jest *Na Srednjem Istoku*. U ovom je djelu pisac reminiscentno artikulirao vlastite impresije i doživljaje iz razdoblja života u Kairu, gdje je vršio diplomatsku dužnost. I pored toga što ova proza teče naizgled realističkim postupkom, ona završava krajnje iracionalnim i fantazmagoričnim umjetničkim prizorom u kojem oživljavaju pobunjene mumije u piramidama. U ovako neobičnom, čak bizarnom raspletu priče, pojedini tumači Ratkovićeva književnog angažmana nastojali su demistificirati njegovu prikrivenu poruku ili barem tendenciju koja je profilira.

U podtekstualnom sloju priče može se nazreti autorov antifašistički i antimilitaristički stav u odnosu na političku stvarnost vremena prije Drugog svjetskog rata. Nadrealističkom i ekspresivnom literarnom scenom pobune mumija, fluorescentnih očiju, umotanih u pougljenjene krpe, koja je u dijametralnom raskoraku s dotadašnjim tijekom radnje, pisac premošćuje luk koji jedan žanr – putopis – dijeli od drugoga: priče s fantastičnim umjetničkim prosedeom. Uz elemente muzikalnosti, slikovitosti i ritmičnosti autor potencira i vizualne efekte promjene svjetlosti i tame, koji umnogome doprinose da epilog proze *Na Srednjem Istoku* djeluje iracionalno i onostrano, poput kakve istočnjačke bajke. „Ima nečega zakopanog u ovom pesniku“, Radomir Konstantinović naglašava izrazitu

notu imaginativnosti u ostvarenjima Rista Ratkovića, „i što se sluti, na najtamnijem njegovome dnu, skriveno u najdubljim podrumima njegovog podzemlja, kao nekakvo čudovište iz folklorne mitske mašte“.¹¹ Donekle uslijed podudarnosti tematsko-motivskih čvorišta, a više zbog komunikativnosti stvaralačkog izraza i uspjelog preokreta dotadašnje fabulativne linije, između posljednje iz skupa putopisnih i pojedinih ostvarenja iz kruga esejističko-memoarskih proza mogla bi se povući izvjesna paralela.

U većem broju proza iz posljednjeg narativnog kruga autor u vidu aforizama obrazlaže određena životna zapažanja ili stavove, često plasirane kroz igru riječi, od kojih oni poetičnije izraženi asociraju na haiku-stihove, stvarajući globalnu impresiju. Na primjer: „U proleće nešto proleće, leti nešto leti, u jesen je nešto sen, zimi nešto zimi“; „Davno poznatim ulicama klecam svezan. Opraštam i blagosiljam, pa bi ‘teo zaplakati od neke neodređene i bespredmetne ljubavi, no pored mene cvetaju samo ledeni pogledi, pa se i suze moje u srcu slede, smrznu“; „Nekoliko gorkih uspomena u srcu, nekoliko gorkih cigareta u džepu i ništa više“; „Gladan sam i nemam se čime pokriti, a beton me pije“; „Sve je podsvest, samo je svest sankcija podsvesti“.¹² Smisao spomenutih literarnih refleksija ili kontemplativnih medaljona bilo bi moguće objasniti autorovim stavom o problemu književnog utilitarizma: „Jedan od najnužnijih uslova za umetničko stvaranje je da se dešava van prolaznih pedagoških i moralističkih propisa“.¹³

Za razliku od spomenutih aforizama pod nazivima *Uzgređne refleksije*, *Beleške lišenog slobode*, *Za crvenu metafiziku* itd., druga vrsta aforizama jednostavno nazvanih *Misli* u velikoj mjeri zapravo predstavlja pojedine teorijske i kontemplativne postulate autorova shvaćanja umjetničkog: „Najveći uspeh jedne knjige je da se zbnim čitajući je“; „Zenitizam je u isto vreme metafizička i fizička, nadrealna i realna – revolucija“; „Svaka definicija umjetničkog je, u odnosu prema njemu, mrtva – to umetničko skida neprestano sa sebe svaku formulu kao svoju haljinu“; „Svaka definicija života liči na čašu u koju je neki ludak pokušao da saspe celu reku“; „Oblik i sadržina umetničkog dela ne mogu se konačno podvajati. Njihova međusobna veza, sila koja ih spaja, ta athezija forme i sadržaja, upravo i jeste sinteza duha u svakom izraženom delu“; „Reč sama po sebi ne postoji. Ona je simbol pojma, njeno

postojanje uslovljeno je njenim zračenjem“; „Boja reči je umetnička i relativna. Apsolutan je samo njen simbol, njena nepromenljiva stvarnost, njena metafizika“.¹⁴

O Ristu Ratkoviću pisalo se puno u našoj književnoj kritici, naročito o njegovu pjesništvu i romanu *Nevidbog*. O drugim segmentima njegova djela, međutim, pisalo se znatno manje, na primjer o kritičko-esejističkim člancima i drami *Zoraj*. Očigledno, najmanje se pisalo o Ratkovićevim kratkim prozama, što je uvjetovano njihovim dezintegriranim statusom, to jest činjenicom da su se sva ostvarenja iz ove kategorije našla sabrana i sistematizirana u jednu cjelinu tek 1991. godine, kao treća knjiga njegovih *Izabranih dela*.

Prirеdivači su sve Ratkovićeve proze podijelili na *narativne proze – kratke priče i novele*, zatim *narativne proze – odlomke iz romana*, konačno – *ritmičke, putopisne i esejističko-memoarske proze*. Tek u kontekstu ovako široke žanrovske, tematske i stvaralačke profilacije može se Ratković sagledati na cjelovit način, kakav do pojave njegovih *Izabranih djela* nije bio moguć. Piscu se može prići integralno tek kada se njegov opus sagleda i tretira kao cjelina. S Ratkovićem se to dogodilo s osjetnim zakašnjenjem u odnosu na vrijeme nastanka njegova djela, to jest u novije doba. Temeljitim ispitivanjem i iščitavanjem ostvarenja ovog pisca značajno se dopunjuje predodžba o njegovoj profilaciji i tipologiji, semantici i ukupnom stvaralačkom značaju.

Društvena previranja i egzistencijalni problemi učinili su da Ratković prihvati ideologiju lijevo orijentirane inteligencije, što je u njegovoj poeziji uvjetovalo naglašene socijalne elemente. Tako je došlo do prožimanja egzistencijalnog (socijalna nota) i mistično-onostranog (neobične umjetničke vizije). Živeći boemski u Beogradu, on je težio spojiti patrijarhalno osjećanje života s modernističkim stajalištima. U njemu je živjela izvorna mistika orijentalnog mentaliteta, u svemu je vidio tajne veze i neuhvatljiva značenja. Na tom su se temelju nadogradile ideje 20. stoljeća – razumijevanje stvarnosti sna u kojem ima refleksa Freuda i psihoanalize, ateizma, marksizama i predodžbi o svijetu bez religije. Prvobitne slike “probijale” su se kroz kasnije naslage, unoseći u njegove pjesme neobične vizije, kreativno utjelovljene u mističnim dodirima s onostranim.

Ratkovićevi stihovi u najuvjerljivijem smislu označavaju duh njegove poetike rezignacijskog naboja. Drage je ljude rano izgubio – roditelje, braću i suprugu kojoj je posvetio svoje antologijske pjesme *Ikona* i *Ponoć mene*. Tome su se pridružile i životne nevolje, jedna veća od druge. Revoltiran, s razlogom

¹¹ Radomir Konstantinović: „Risto Ratković“, u: *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka (VII)*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 155.

¹² Svi citati preuzeti su iz knjige Rista Ratkovića: *Proza*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1991.

¹³ Risto Ratković: *Moralno pitanje umetnosti, Izabrana dela*, knjiga IV, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1991, str. 106.

¹⁴ Risto Ratković: *Misli*, u knjizi istoimenog autora *Proza*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1991, str. 412-413.

je kriknuo: „Poezijo, sram te bilo!“ smatrajući da riječi često nisu dorasle životnoj nevolji i potrebi da se umjetnik izrazi. U zbirci *Mrtve rukavice* pjesma *Ponoć mene* iskazuje njegov specifičan odnos prema stvarnosti, ljubavi i smrti. Žarko Đurović ustvrđuje:

Pjesme koje su nastajale pod navalom naglašene živčane napetosti i razdora, imaju rekvijemsku boju – *Luminal*, *Ikona* i *Ponoć mene*. Ovu pjesmu je iznjedrila samoća. Zato voljenu priziva glasnim vapajem: *Mrtva si, a tebe nema*. Kako je svojstvo vizije da mijenja tok, pjesnik i samoj smrti daje osjećanje privida. On kaže: *Možda ti i kupaš uporno na vid mi...* Nije teško uvidjeti da doživljaj ima gradacijsku putanju, a ona je nastala “presijecanjem” dvaju fenomenoloških znakova – duboke vezanosti za voljenu biće (Ženu) i siromaštva koje je natkriljavalo zajednički život zaljubljenog para: *Bar sad da ne brineš brige sirotinjske / Jadnice moja*.¹⁵

Pjesnikova raspoloženja, povezana s potrebom za okretanjem poetici i filozofiji nadrealizma, Ratković je izrazio kroz parodijski karakter umjetnosti koju je stvarao. U prvi plan ubacivao je igru „izvrnutih“ slika i misli, smatrajući da se prava priroda života najbolje vidi kad se postavi „naglavačke“. Neke Ratkovićeve pjesme nastale su pod djelovanjem takvog saznanja. Vjerovao je da su mnogi pravci između dvaju ratova – nadrealizam, zenitizam i drugi – nastajali iz potrebe pobune protiv osviještenih oblika u poeziji.

Poezija nadrealizma izražavala se u iracionalnim sferama imaginacije i neobičnim leksičkim sklopovima koji su korespondirali s iščašenim i duboko emotivnim doživljajem stvarnosti, što je neosporno odgovaralo pjesnikovu istančanom senzibilitetu i smislu za neočekivano. Poput drugih međuratnih pjesnika, Ratkovića je cijelog života pratila neimaština, kojom se mogu objasniti socijalni motivi u njegovu pjesništvu. Ono što je posve neobično je činjenica da je i svijet tzv. socijale u ovog pjesnika realiziran na inventivan i nesvakidašnji način, kroz spajanje nespojivog, kao i stalne promjene realnog i imaginarnog. Po Andrićevoj preporuci bio je u diplomatskoj službi u Kairu, pa je otud nastao vijenac originalnih, egzotičnih pjesama ispunjenih orijentalnim motivima, živopisnošću i usplamtjelim bojama, što je očigledno na primjeru pjesme *Zamalek*:

...Tu je sastanak cveća iz Misira.
Balkoni, terase, bašte – sve peva od cveća.
Boje se utrkuju, gospodu da rasonode
Crveno se kikoće, plavo se osmehuje cveće, žuto se
gordi od bluda,
Rumeno boluje od lepote, zeleno stražari, belo se igra
stida,

¹⁵ Žarko Đurović: „Noć kao poetska refleksija (Analiza pjesme „Ponoć mene“)“, u: *Književno djelo Rista Ratkovića (Pola vijeka od piščeve smrti)*, ur. Radomir V. Ivanović, CANU, Podgorica, 2005, str. 99.

Ljubičasto intrigira, mrko cveće špijunira.

U svakoj bašti po ceo harem boja.

Prazničnim ulicama tihim idu drvoredi. Sa drveća
kruni se cveće.

Klize lakovani automobili, senke huje, izlaze leptir-
žene.

Za svaki osmeh njihov po ceo dan radi stotinu felaha.
Trebao osmeh da je izrađen fino, prefino.

Peni se lepotom Zamalek, ostrvo bogataša...¹⁶

Risto Ratković jest majstor minijatura, što se može sagledati na primjeru pjesme *Lepota* (1925): „Dva mlada groma / S kopljem od krina, / Čuvaju negde / O lepoti san“.¹⁷ I uz to što u njegovim pjesmama ima nagovještaja revolucionarnog, njegovo stvaralaštvo nije u tom smislu primarno obojeno duhom vremena pod čijim se okriljem formiralo. Ratković je bio boem, osoba koja nije bila pragmatična u smislu koji revolucionarni zanos podrazumijeva; bio je okrenut sebi i svojoj bogatoj unutrašnjosti, za čije refleksije, kako mu je kasnije u književnoj kritici zamjerano, povremeno nije uspijevaio pronaći adekvatan izraz. Jedan od ranih njegovih poetskih uzora bio je Baudelaire, po čijoj je stvaralačkoj teoriji pjesnik svojevrsni demon, koji se služi „vađenjem mraka iz vlastite utrobe“.

Kao koncepcijski uzor svoga tvorca njegova poezija – počevši od *Mrtvih rukavica* i *Leviatana* – pokazuje stalnu promjenjivost u strukturi i izražajnim sredstvima. Poema *Leviatan* objavljena je 1927. godine u izdanju biblioteke Večnost, a posvećena je članovima neoromantičarski orijentirane grupe, Dušanu Jerkoviću i Desimiru Blagojeviću. Kao koautor poeme navodi se Moni de Buli, što ukazuje na nadrealističku formu kolektivnog pisanja tekstova. Tatjana Bečanović piše o motivima *Leviatana*:

U strukturi ove poeme kao da se izdvajaju tri segmenta u kojima se modeluju različite predmetnosti: u prvom – iščašeni svet bez nade i gnevni lirski subjekat sa poremećenim identitetom, u drugom – iluzija o ponovnom uspostavljanju reda, u trećem – lepi mladić Leviatan i Revolucija. Ono što omogućava modelovanje deformisanog i posunovraćenog sveta je nesigurna perspektiva lirskog subjekta, što se u tekstu manifestovalo u naizmeničnoj upotrebi ličnih zamenica *ja*, *ti*, *mi*. Takav postupak znači dekonstrukciju osnovnog elementa tradicionalnih lirskih struktura, čije razgrađivanje je karakteristično za avangardne poetike.¹⁸

Važan doprinos osvjetljavanju ovog pjesnika krajnje moderne vokacije pružili su Sreten Perović, Čedomir Lučić, Ljubomir Cvijetić, Momir Sekulić,

¹⁶ Risto Ratković: *Zamalek*, u zbirci poezije *Lim*, JU Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2020, str. 59.

¹⁷ Risto Ratković: *Lepota*, isto, str. 12.

¹⁸ Tatjana Bečanović: *Zaspati ili umreti (Poezija i poetika Rista Ratkovića)*, CID, Podgorica, 2003, str. 104.

Radomir Ivanović, koji je priredio *Ratkovićeve sabrana djela*, te brojni drugi istraživači. Posljednje izdanje *Sabраниh djela Rista Ratkovića* objavile su „Ratkovićeve večeri poezije“ iz Bijelog Polja 2020. godine. Djela ovog književnika objavljena su u četiri sveska izdanja „Lim“ (*Lim, Priče, Nevidbog i Zoraj*), povodom 50 godina postojanja ove književne manifestacije. O raznovrsnim Ratkovićevim stvaralačkim interesima dovoljno govori podatak da se naizmjenično bavio poezijom, poetskom i ritmičkom prozom, pripovijetkom, romanom, dramom, memoarima, putopisima, prevodenjem, esejistikom i drugim književnim žanrovima i vrstama, zbog čega je u kritici dobio epitet predstavnika *literarne poligrafije*.

Svojom simbolistički obojenom i nadrealistički orijentiranom poezijom, naročito poznatim pjesmama *Ponoć mene, Ikona i Bivši anđeli*, uvrštenim u nastavne programe, Ratković je ostao u zenitu literarnog interesa i čitateljske recepcije. U ogledu *Moralno pitanje umjetnosti* (1929) zalagao se za integralnu stvaralačku viziju po kojoj se izdvaja nepatvoreni duh u jednom djelu od umjetne tajnovitosti, što bi bio zadatak svake umjetničke kritike. Cjelokupno Ratkovićevo djelo i danas djeluje kao moderan i avangardan spoj nespojivog – racionalnog i iracionalnog. Još od rane stvaralačke faze nije odabrao jedan žanr kao ekskluzivan, već je imao ambiciju da se ogleda u poeziji, prozi i kritici. Paralelno s tim, nisu mu bile strane književna teorija i esejistika. Nekoliko godina potom uslijedili su prvi i jedini pokušaji u domeni drame i romana – *Zoraj i Nevidbog*. Za sve navedene žanrove, osim za dramu, pokazao je zanimanje koje je dugo trajalo.

Stajališta autorove eksplicitne poetike na uspjeti način eksponirana su u esejističkom segmentu literarnog angažmana, sadržanog u knjizi iz ranog stvaralačkog perioda *Ćutanja o književnosti. Skice* (1928) od čega je najvažniji dio objavljen u odjeljku njegovih izabranih djela nazvanom *Esejistika i kritika (Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990)*, u kojoj je zastupljeno oko pedeset priloga o stranim i više od sto pedeset o domaćim piscima. U toj domeni najveću važnost imaju tekstovi *Novi romantici* (1928), *Duh nove poezije i njena tehnika* (1929), *O jednom međuvremenu – skica za jednu književnu panoramu* (1954) i *O nadrealizmu iz mog života* (1962). U spomenutim i brojnim drugim tekstovima sublimirana je autorova intencija da pomogne suvremenicima i nasljednicima u razumijevanju prirode umjetnosti, pojašnjavajući fenomen umjetničkog sinkretizma. Time je doprinio usvajanju različitih inovativnih tokova, raznovrsnim vrstama kreativne energije i mišljenja, otvarajući sliku modernizma, poniklu iz tako osmišljenog „pjevanja i mišljenja“.

Prateći geneologiju poetskih ideja, Ratković raspravlja o osnovnim teorijskim postavkama različitih modernističkih pravaca u književnosti, od impresionizma, simbolizma i parnasizma do ku-

bizma i akademizma. On smatra da je ekspresionizam evoluirao u dadaizam, a ovaj u neodadaizam, što je poslužilo kao kolijevka nadrealizmu. Više od definiranja pojedinih stilskih formacija nastoji doći do teorije spoznaje kojom bi uspio prevladati razlike među njima jer bi na takav način pronašao model primijenjenih kreativnih postupaka, kojima bi objedinio osobine stvaralačkog duha.

U knjizi *Ćutanja o književnosti. Skice* on spomenuti objedinjavajući faktor određuje kao *neoromantizam*. Za razliku od ostalih teoretičara književnosti i pjesnika koji su ovaj pravac definirali kao *ponovljeni romantizam*, zasnovan na stvaralaštvu nekadašnjih romantičarskih pjesnika, Ratković naglasak stavlja na *neo*, što bi označavalo poeziju modernističke provenijencije uopće. Za njega novi romantizam ne postoji kao škola, već kao val određenog broja pjesnika i književnika, koji se usredotočuju na proširivanje tema, primajući od svih škola nešto tehnike, prema osobnom izboru. Tako shvaćen proces kreacije od recipijenta čini aktivnog stvaratelja djela. Gotovo svi vladajući književni pravci koji su obilježili početak i prva desetljeća prošlog stoljeća, nazvani zbirnim terminom *avangardna književnost*, utjecali su na Ratkovićeve jedinstveni literarni stil, kako u poetskom i dramskom, tako i u proznom stvaralaštvu.

Roman *Nevidbog* (1933), neslužbeno deklariran kao prvi crnogorski roman, dugi niz godina interpretiran je i analiziran s raznovrsnih aspekata njegovih potencijalnih značenja: književnopovijesnog, literarnoinovacijskog, sociološkog, psihološkog, poetičkog... Po brojnim detaljima nadograđen izrazitim autobiografskim obilježjima roman sazdan od trideset i dva poglavlja može se tretirati kao povijesno i obiteljsko djelo, ostvarenje koje govori o malom čovjeku bačenom u surovi koloplet društvenih događaja. Počevši od naslovne sintagme, Ratković nas uvodi u svijet koji je i Bog davno zaboravio – ambijent čudnih kolosijeka tamnog Sandžaka, koji u naletima ratova, međunacionalne mržnje i mjenama stranih vojnih sila gura njegove stanovnike u bezdan egzistencijalnog i psihološkog pakla.

„Što u stvari predstavlja *Nevidbog*?“, pita se Sreten Perović. „Sama simbolika u naslovu djela vodi nas u gradić na Limu, u rodno pjesnikovo mjesto, među čepenke i odžake, među patuljaste i bolesne, bogate i osione. Vodi nas u mjesto đe se dani ponavljaju u istrajnoj monotoniji. A osim rađanja, bolovanja i sirotovanja – tu je i brza, gotovo vazda ukradena, a uvijek opaka i tragična ljubav! I često prerana smrt!“¹⁹ Perović navodi da je Rat-

¹⁹ Sreten Perović: *Nevidbog simbol tužne nade*, predgovor romanu Rista Ratkovića: *Nevidbog*, u: *Sabrana djela Rista Ratkovića I-IV (Uz 50-godišnjicu Ratkovićevih večeri poezije)*, Edicija „Lim“, knjiga druga, JU Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2020, str. 14.

kovića zanimalo raslojavanje stanovnika malog polimskog mjesta, zamotanog u teški i krvavi pokrov bratoubojstva, te socijalno stanje iz kojega će izrasti profiteri i ulizice surovim „bratskim“ vlastima u novom despotizmu.

Još od prvog poglavlja – *Dan je dolazio kao kurjak* – suočavamo se s motivima zebnje, iščekivanja i straha od prvih sunčevih zraka. Svjetlost kao osnovna životna energija potisnuta je mitraljeskim rafalom u slici početka Balkanskih ratova. U segmentu simbolično nazvanom *Život je zbogom* pisac kaže: „Srednji vek je ostao u Sandžaku... Tu se kod ljudi neočekivano dešava i mržnja i ljubav i izdajstvo. Tamni su kao i njihove srednjovekovne crkve. Tako tihi, a tako nerazgovetni“.²⁰

Iako je u podnaslovu označen kao roman, *Nevidbog* ne predstavlja čistu epsku formu. Sadržajna rastrzanost, nepostojanje dramskog zapleta kao osnovnog kohezivnog faktora i obilje lirskih elemenata čine ga hibridnim štivom, što otežava njegovu tipologizaciju. U svakom je trenutku prilikom iščitavanja ovog djela čitatelj svjestan da ulazi u neobičan prostor ispunjen nositeljima različitih nacionalnosti, vjera, tradicija i klasnosocijalnih pripadnosti. U pitanju je konfrontiran ambijent pun unutarnje tenzije i velike destruktivne snage koja, kada popusti, dovodi do međusobnih pokolja i bestijalnosti. Funkcioniranje ove razine djela prikazano je s pomoću opozicije otac – sin.

Lik je oca u većoj mjeri realiziran statičkim, a sina dinamičkim sredstvima, s obzirom na to da je prvi uveden u radnju kao gotov lik, dok je drugi formiran kroz razvojne linije romana. Unutar fabulativno-motivske razine *Nevidboga* u reduciranom obliku čitatelj može pratiti sudbinu nekoliko generacija obitelji Jeremić, međutim – i uz trostruke strukture u smislu osnovnih podataka o precima i njihovim potomcima u središtu pripovijesti nalaze se Vasko i Obrad Jeremić. Psihološkim nijansiranjem kristaliziraju se osnovne razlike između spomenutih junaka – oca, koji se nastoji čvrsto ukorijeniti u postojeći model svijeta i sina, koji želi izaći iz takvog ambijenta ili ga barem promijeniti.

Novo Vuković određuje religijske i onirične motive u ovom Ratkovićevu djelu i kaže:

Posebno je puno ambicija autor ispoljio u poglavlja romana u kojima se slika junakov odnos prema vjeri: psihološka previranja mladića koji pokušava da u Hristu nađe spasenje, da se uživi u atmosferu prvih dana hrišćanstva, nagle promjene njegovih raspoloženja, pojava sumnji i snovnih košmara i snoviđenja – sve je to razvijeno na dosta prostora, sa pokušajima uranjanja u oniričko, alegorijsko i simboličko.²¹

²⁰ Risto Ratković: *Nevidbog*, u: *Izabrana djela*, knjiga II, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1991, str. 136.

²¹ Novo Vuković: „Između modernog i eksperimentalnog (O romanu „Nevidbog“), u: *Deveta soba (književni ogledi)*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 97.

Prema Vukovićevu mišljenju, najviše je psihološkog umijeća Ratković pokazao u razradi raznih varijanti motiva *smrti*, koji su dominantni i u njegovoj poeziji. U unutarnjem poretku većine djela ovog stvaraoca dominiraju destruktivne sile, koje su u *Nevidbogu* umjetnički prikazane kompleksno, s rijetkim odobljescima one svjetlije i humanije strane života. Psihoanalitičko je prikazivanje različitih manifestacija čovjekove nutrine u najvećoj mjeri oličeno u liku glavnog junaka, građenog poetiziranim formom, uz mnoštvo lirski intoniranih digresija. Karakterizacija likova Obrada i Vaska izražena je modelom oprečnosti: otac je prikazan s pomoću statičnih, a sin s pomoću dinamičnih motiva, što je na uvjerljiv način pomoglo pri autorskom prikazivanju karakternih osobina ovih junaka.

Psihološki intonirano portretiranje junaka u najvećoj mjeri izgrađeno je kroz unutrašnji monolog ili tehniku slikanja sa strane, što predstavlja još jedan dokaz modernosti piščeva stvaralačkog postupka. U romanu *Nevidbog* dominantni su motivi patnje i stradanja, prikazani s pomoću tragično intoniranih i nadahnutih odlomaka poglavlja. Na njegovoj epiloškoj granici prikazan je glavni junak na putu pronalaska izlaza i spasenja kroz marksističko-socijalističku koncepciju novog, pravednijeg društva.

Rajko Cerović konstatira:

Nevidbog je odmah po objavljivanju dočekan izuzetnim simpatijama književne kritike, bio ovjenčan jednom značajnom književnom nagradom, i doživio posebno povoljan prijem kod čitalaca. Ovo i za međuratne šire književne prilike i za istoriju crnogorske književnosti izuzetno značajno djelo, u trenutku svog pojavljivanja, sadržavalo je u sebi svježinu izraza, novu tematiku, drukčije građene literarne likove od do tada uobičajenih, a prije svega unosilo je u domaću književnu realnost jedan potpuno nov, široj čitalačkoj javnosti i književnoj publici nepoznat svijet.²²

S gledišta je pripovjedačke situacije ovo djelo najbliže tzv. *personalnom* romanu, u kome je pripovjedač nevidljiv, što mu pomaže pri diktiranju fabulativno-motivskih rješenja na diskretan i nenametljiv način. Patrijarhalni model ženskih likova ima za posljedicu njihovu umjetničku nedograđenost, pa su rijetke junakinje (mati Mirjana i sestra Miluša) prikazane u funkciji pažljivijeg osvjetljivanja Vaskova literarnog portreta.

U romanesknu strukturu uvedeni su likovi labavo spojeni kako s glavnim junakom, tako i predmetnim kontekstom djela, kao što je, primjera radi, djevojka Vasvija, međutim, njihove su uloge u tekstu duboko uvjerljive i na funkcionalan način predočene

²² Rajko Cerović: „Čudesna aktuelnost (Današnje iščitavanje prvog crnogorskog romana, povodom 45 godina od smrti Rista Ratkovića)“, u: *Crnogorsko književno iskustvo (eseji, rasprave i članci o crnogorskoj književnosti)*, urednik Mladen Lompar, DANU, Podgorica, 2003, str. 55-56.

s ciljem portretiranja patrijarhalnog i kulturno sasusjenog ambijenta odigravanja radnje, koji je često pokretačem tragičnih sudbina junaka. Parcelizacija rečenice svojstvena simbolično intoniranom jeziku avangardnih pjesnika upućuje na svjež leksik, u kojem su logičke veze uspostavljene po principima nadrealističke poetike. Dragić Rabrenović konstatira:

Ratković, u nekim slučajevima realno, u drugim nadrealno ispisuje i ispituje stanje uma, duha i emocija. Etiku ostavlja pojedincu, društvu upućuje kritiku. Suprotstavlja dobro i zlo, eros i tanatos, san i javu. Ispituje ljubav i strast, strah i slabosti, prkos i ponos. Izaziva Boga dok piše o čovjeku, iskušava ljudske mane i slabosti. Pripovijeda o prostituciji, osveti, ubistvu, smrti, kroz njemu svojstven modernistički pristup. Suprotstavlja bogate i sirotinju, begove i raju, selo i grad, popove i hajduke, umjetnike i činovnike, dok na svojevrsan način zagovara ideologiju društvene pravde i jednakosti.²³

Čitavo djelo Rista Ratkovića posvećeno je psihoanalizi čovjeka s početka 20. stoljeća, ponorima njegove duše, moralnom sunovratu i njegovu često uzaludnom pokušaju da se vine u duhovne visine. Njegove knjige kratkih proza, ni danas nenadmašene poezije, romana *Nevidbog* i drame *Zoraj* na različite načine povezane su s djelom Sigmunda Freuda, Charlesa Baudelairea, Apollinairea, Edgara Allana Poea i drugih umjetnika riječi na panorami europske i svjetske pozornice. Današnja čitalačka publika može naći paralele sa suvremenim književnicima kao što je Borges – jedan od osnivača latinofantastike – po profinjenosti stila i duhovnim profilima njegovih junaka, te ostvarenjima brojnih drugih autora.

Iako je odraza suvremenosti u djelima dramskih pisaca bilo i prije njega, ostvarenje nadrealista Rista Ratkovića *Zoraj* (1929) jedno je od prvih modernih dramskih ostvarenja na našim prostorima. Uz smanjenu razinu recepcije u međuratnom razdoblju kada je nastalo, ovo je djelo, iako nedovršeno, moderno i u današnjem poimanju suvremene tekstovne strukture.

Zoraj je jedini rezultat njegova kratkog zanimanja za dramu, kojeg se u trenutku stvaralačke krize i malodušnosti odrekao. Ne samo da se nije više vraćao drami, već ga ona, shvaćena u klasičnom smislu, nije mnogo privlačila, pa se u svojim kritičkim zanimanjima najmanje okretao dramskim stvaraocima. Sudbina je Ratkovićeve dramskog prvijenca i kasnije, u mnogo poznijim vremenima, zadržala nešto od svojih prvih karakterizacija.

²³ Dragić Rabrenović: *U prostoru nestvarnog*, pogovor knjizi Rista Ratkovića: *Priče*, u: *Sabrana djela Rista Ratkovića I-IV (Uz 50-godišnjicu Ratkovićeve večeri poezije)*, Edicija „Lim“, knjiga druga, JU Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2020, str. 197-198.

Književni kritičari koji su se u poratnim izdanjima bavili Ratkovićeve djelom *Zoraju* su posvećivali najmanje pažnje. Perović je pisao:

U osnovi drame *Zoraj* sadržano je Ratkovićevo moralno opredjeljenje, kakvo se nalazi i u poetološkoj osnovi ostalih književnih djela iz istog perioda. Ovom dramom autor je nastojao da suprotstavi filozofije Istoka i Zapada, što u epilogu dovodi do tragičnog raskoraka glavnog junaka, po kojem je ona naslovljena. Radnja je strukturirana u tri čina, od kojih se prvi odvija u Carigradu, a druga dva u Parizu. Protagonisti su predstavnici dvaju svjetova različitih sistema vrednovanja, pa samim tim i životnih rezona.²⁴

Očigledno je da je Ratkovićeve primarna poruka bila postavljanje čvrstih moralnih stavova Orijenta nad ravnodušnim, sintetičkim vrijednostima Zapadne Europe, koje čovjeka kao individu stavljaju u drugi plan. *Zoraj*, sin Turčina i žene slavenskog porijekla, predisponiran sudbinskim biljegom nasljednog bremena, nositelj je osnovne tragične linije djela. Njegova ljubav prema pariškoj zvijezdi – plesačici Alisi Bonkur – povod je psihičkoj bolesti, čiji pravi uzrok leži u genetskom paklu koji je još od postanka, potisnuto i nesvjesno, nosio u sebi. Nastojeći ovom tekstu pružiti dozu uvjerljivosti i metafizičke težine, pisac kroz dramske scene „provlači“ lik doktora psihijatrije Koena, razvijenog s potrebom predstavljanja teorijske podloge piščevih psihofilozofskih pretpostavki. U oponentno intoniranom dijalogu s ovim likom *Zoraj* nastoji ukazati na razloge apsurdne situacije u koju je zapao.

Drama je inventivna, puna je simbolike i fantastike, a kao mane mogle bi se istaknuti nedovoljno jaka motivacija i patetičnost u pojedinim fragmentima. Lajtmotivi koji se provlače kroz cjelokupno Ratkovićevo djelo jesu traženje smisla života, pitanje ljudske sreće i nemogućnosti snalaženja u svijetu poljuljanih vrijednosti, kao i kontrast između etičke i socijalne bijede. Djelo je oblikovano s primjetnim nadrealističkim i ekspresionističkim detaljima, čak su poneki lirski momenti sadržani i u didaskalijama. Osim što drama *Zoraj* s ponovnim čitanjima otvara nove mogućnosti interpretacije, ona je interesantna i kao dokument o filozofskim gledištima autora i istovremeno ilustrativni podatak o jednom prilično neosvijetljenom dijelu Ratkovićeve života. Poput lika dječaka Vaska iz romana *Nevidbog* – i *Zoraj* predstavlja potisnuti dio piščeve ličnosti, ovog puta prikazan kroz prizmu mistike, fikcije i abnormalnosti. Sonja Tomović zaključuje:

U kompoziciji dramske radnje, dijalozima i dramskim karakterima Ratković je pribjegavao modernim umjetničkim rješenjima, stilom i jezikom, ali i nači-

²⁴ Sreten Perović: „Kritika o Ratkovićeveom dramskom stvaralaštvu“, u: *Drame, teatrologija, pozorišna kritika (1957-2007)*, knjiga peta, Fondacija „Priateljstvo“, Podgorica, 2013, str. 304.

nom podražavanja dramskog zapleta. Zorabej kao glavni protagonista, istovremeno je središte svih dramskih zbivanja, oko koga se rotira cijeli dramski tok i pletu najraznovrsnije linije dramskog teksta. Motivisan težnjom za pravednom odmazdom, on postaje izvršilac neke nepoznate sile koja ima sudbinsko značenje za čovjeka. Možemo kazati da je njegova krivica metafizička.²⁵

Pojašnjavajući fabulativni nivo drame, Tomović navodi da je u prologu drame Ratković opisao Arslanbeja, nakon rata 1923. godine u Carigradu, dok se drugi i treći čin odvijaju u Parizu. Zorajevo otac Arslanbej i majka Nafja tuguju za sinom o kome već tri godine nemaju vijesti. Junakov povratak intenzivira dramsku napetost jer on dolazi kao prosjak, zasićen velegradskim životom. Najvažniji momenti u kojima se odvija Zorajeva duševna transformacija predstavljaju želja da Alisi Bonkur usliši molbu i pomogne očistiti nokat biljurom – djelićem kristalnog stakla iz razbijenog izloga zlatara Žozefa Dipona, i prevara ljubavnice koja ga ostavlja zbog istog tog zlatara. Zbog iskustva povrijeđenosti u njemu se rađa poricanje svih životnih vrijednosti. Jedini mu izlaz ostaje osveta, nošena potrebom za podmirivanjem računa, u kojoj će na kraju život tragično izgubiti svi akteri drame.

Drama *Zmaj od Jastrepca* napisana je u formi lirske poeme u dijalogima i polilozima, i ima šest lica: jedno povijesno (carica Milica), dva mitološka (Miloš Obilić i njegova žena Vukosava) i tri bajkovita (*Zmaj od Jastrepca*, Vila Ravojojla i Nevidljivi glas, koji je u ulozi komentatora). Perović piše o fabuli ovog djela:

Carica Milica ustaje iz postelje 's telom opojnim kao izmirna', dosta joj je carskog sjaja 'i sede brade Lazareve!' Tako počinje Ratkovićeva lirska fantazija. Milica odlazi s pratnjom do jezera, a Lazar ostaje 'nad pismom sultana' da se za nebesko carstvo sprema. Uto dolazi Zmaj i na Miličino 'posvećeno telo' (gle, gola iz jezera isplivava!) cveće baca, a ona prestrašena odlazi u svoju ložnicu i tamo budna sanja – da joj stalno dolazi Zmaj i nemoćna je da mu se otme iz zagrljaja. Tu tajnu samo Miloš zna, jer mu je povjeri supruga, a Ravojojla, u Zmaja zaljubljena, na obali jezera Milošu priča svoj jad: da Zmaja joj odavno nema i da ga po svaku cijenu mora pronaći. Miloš joj otkri tajnu i Ravojojla se od bijesa ili nagle strasti, prepusti ljubavi njegovoj.²⁶

²⁵ Sonja Tomović: *Drama "Zoraj" – tragična pripovijest*, pogovor drami Rista Ratkovića *Zoraj*, edicija *Lim*, knjiga četvrta, uz pedesetogodišnjicu Ratkovićevih večeri poezije, JU Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2020, str. 67.

²⁶ Sreten Perović: *Dramski pjesnik Risto Ratković (O "Zoraju" – o "Komediji" – o "Zmaju od Jastrepca")*, predgovor zbirci drama Rista Ratkovića: *Zoraj / Zmaj od Jastrepca / Komedija (dramski fragment)*, priredio Sreten Perović, Kraljevsko pozorište Zetski dom, Cetinje, 2006, str. 29-30.

Perović naglašava da u ovoj Ratkovićevoj lirskoj fantaziji nema patriotskog busanja u prsa, opredjeljena za carstvo nebesko, balkanskog mita o vrijednosti žrtve za pokorenu zemlju, ali ima renesansne vatrene putenosti. Poruka ovog djela mogla bi se izreći Ratkovićevom izrekom: „Ne sumnjaj u umetnost jer sve njene vode teku u spasonosno more lepote“.

Priredivač je u skup ritmičkih proza uvrstio i kratku dramu ili skeč nazvan *Komedija*, u kojoj je Ratković manifestirao izrazit smisao za igrokaz i pantomimu. Ovo ostvarenje, ako se promatra doslovno, predstavlja neku vrstu nemušte komedije, bez ijedne izgovorene riječi koju bi njezini akteri, muškarac i žena, međusobno morali razmijeniti. Ono što je rečeno svedeno je jedino na poruke upućene čitatelju u didaskalijama. Ove neobične didaskalije govore nam ne samo o odnosu između aktera drame, već uopće o odnosu jednog spola prema drugom i njihovom osobnom shvaćanju životnih manifestacija. Ona je zburnjena, nasmijana, zainteresirana, ljutita, zaljubljena, povrijeđena, razočarana, na kraju šutljiva, a cijelo je njezino postupanje u potpunosti motivirano muškarčevim reakcijama u odnosu na nju.

Neosporan je dojam da za čitatelja, koji se prvi put susreće s ovako neobičnim ostvarenjem, ova dva aktera komedije veoma slične na dva glumca iz kakva nijemog filma, te se u ovoj drami bez riječi mladi pisac približava tzv. *signalističkoj* literaturi, u kojoj je glavni naglasak stavljen na gestu i mimiku kao osnovna izražajna sredstva. Ratkovićeva *Komedija* može se razumjeti kao jedna od autorovih razvojnih linija, usmjerenih ka inovantnosti i eksperimentu u domeni umjetničkog izražavanja. Promatrana s druge strane, *Komedija* zapravo „brusi“ ustaljenu književnu teoriju o riječi kao osnovnom izražajnom sredstvu literarne umjetnosti. Ratković pokazuje da riječi ne moraju biti najvažnije, a pogotovo ne jedino komunikacijsko sredstvo, već da paralelno s njima egzistira i čitav spektar ostalih izražajnih modela, kojima se u književnosti najčešće ne daje primat. Ne manje važna ogledala našeg raspoloženja i stava prema drugoj osobi ili nekom fenomenu jesu jednako bitni segmenti – izraz, pokret, grimasa, pogled, gestikulacija i drugi, kojima se na iskreniji i upečatljiviji, ponekad neposredniji način izražava ljestvica ljudskih emocija i raspoloženja.

Uz sve što je navedeno o tome da se Ratkovićev književni profil uobličavao pod utjecajem heterogenih struja avangarde, tridesetih godina 20. stoljeća njegova poetika, više porukama nego strukturnim modelom, gravitirala je ka socrealističkom obrascu. Tako se može reći da su krajnje proturječna literarna strujanja ovog stoljeća, u svojim osnovnim idejnim premisama utkana u unutarnju strukturu službeno prvog romana crnogorskih prostora i drugih segmenta Ratkovićeva značenjski raskošnog djela.

LITERATURA

PRIMARNA

Ratković, Risto. 1991. *Moralno pitanje umetnosti, Izabrana dela*, knjiga IV. Nikšić: Univerzitetska riječ.

Ratković, Risto. 1991. *Nevidbog*, u: *Izabrana djela*, knjiga II. Nikšić: Univerzitetska riječ.

Ratković, Risto. 2006. *Zoraj / Zmaj od Jastrepca / Komedijski fragment*, priredio Sreten Perović. Cetinje: Kraljevsko pozorište Zetski dom.

Ratković, Risto. 2020. *Lim*. Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije, za izdavača: Kemal Musić.

SEKUNDARNA

Velmar – Janković, Svetlana. 1962. *Predgovor*, predgovor poetskom izboru *Risto Ratković*. Beograd: Nolit.

Perović, Sreten. 1966. *Drama sandžackog Hamleta*, predgovor knjizi Rista Ratkovića: *Ponoć mene*. Titograd: Grafički zavod.

Konstantinović, Radomir. 1983. *Risto Ratković*, u knjizi: *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka (VII)*. Beograd: Prosveta.

Flaker, Aleksandar. 1984. *Poetika osporavanja* (poglavlje: *Avangarda – estetska provokacija*), Zagreb: Biblioteka „Suvremena misao“, Školska knjiga.

Ivanović, Radomir. 1991. *Poetika proze Rista Ratkovića*, predgovor knjizi *Proza*, Nikšić: Univerzitetska riječ.

De Saussure, Ferdinand. 2000. *Tečaj opće lingvistike* (poglavlje: *Predmet i zadaća lingvistike – njezini odnosi s bliskim znanostima*), Zagreb. Artesor naklada i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Vuković, Novo. 2001. *Između modernog i eksperimentalnog (O romanu "Nevidbog")*, u zbirci književnih oglada: *Deveta soba (književni ogladi)*. Beograd: Filip Višnjić.

Bečanović, Tatjana. 2003. *Zaspali ili umreli (Poezija i poetika Rista Ratkovića)*, poglavlje: *Leviatan*. Podgorica: CID.

Cerović, Rajko. 2003. *Čudesna aktuelnost (Današnje iščitavanje prvog crnogorskog romana, povodom 45 godina od smrti Rista Ratkovića)*, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorsko književno iskustvo (eseji, rasprave i članci o crnogorskoj književnosti)*, urednik Mladen Lompar. Podgorica: DANU.

Đurović, Žarko. 2005. *Noć kao poetska refleksija (Analiza pjesme „Ponoć mene“)*, u zborniku radova: *Književno djelo Rista Ratkovića (Pola vijeka od piščeve smrti)*, uredio Radomir V. Ivanović. Podgorica: CANU.

Sreten Perović. 2006. *Dramski pjesnik Risto Ratković*, predgovor zbirci drama Rista Ratkovića: *Zoraj / Zmaj od Jastrepca / Komedijski fragment*, priredio Sreten Perović. Cetinje: Kraljevsko pozorište Zetski dom.

Perović, Sreten. 2013. *Kritika o Ratkovićevoj dramskom stvaralaštvu*, u knjizi istoimenog autora: *Drame, teatrologija, pozorišna kritika (1957-2007)*, knjiga peta, za izdavača: dipl.ing Zoran Mišurović. Podgorica: Fondacija "Priateljstvo".

Kalezić, Sofija. 2020. *Kratke proze Rista Ratkovića*, u: *Zbornik naučno stručnih radova "Književno stvaralaštvo Rista Ratkovića"*, povodom 50 godina Ratkovićeve večeri poezije. Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije.

Perović, Sreten. 2020. *Nevidbog simbol tužne nade*, predgovor romanu Rista Ratkovića: *Nevidbog*, u: *Sabrana djela Rista Ratkovića I-IV (Uz 50-godišnjicu Ratkovićeve večeri poezije)*, Edicija „Lim“, knjiga druga. Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije.

Tomović Šundić, Sonja. 2020. *Drama "Zoraj" – tragična pripovijest*, pogovor dramu Rista Ratkovića *Zoraj*, edicija *Lim*, knjiga četvrta, uz pedesetogodišnjicu Ratkovićeve večeri poezije. Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije.

Rabrenović, Dragić. 2020. *U prostoru nestvarnog*, pogovor knjizi Rista Ratkovića: *Priče*, u: *Sabrana djela Rista Ratkovića I-IV (Uz 50-godišnjicu Ratkovićeve večeri poezije)*, Edicija „Lim“, knjiga druga. Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije.

SUMMARY

ON THE WORKS OF RISTO RATKOVIĆ

Risto Ratković belongs to the modernist and left-wing orientation of South Slavic expressionism, which in the further flows of interwar literature tended toward surrealism and social literature. He was the main figure of that group and contributed the most to its theoretical self-determination. The essay analytically illuminates the creative work of Ratković as one of the most important Montenegrin modernists, with special reference to his unusual biography and contradictory personality. This writer presented his understanding of poetry in the article "On Surrealism" from *My Life*, which is reminiscent of Miloš Crnjanski's *Explanation of Sumatra*. Ratković understood surrealism as bringing a dream into reality, and he expressed his poetic commitment with a multifaceted motto: to violate reality by a dream. Accordingly, the mind organizes the poetic material while the poem is created in a dream, that is, in a moment of inspiration and special inspiration.

Key words: surrealism, modernity, bohemianism, art of words, genre versatility